ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

नैषधीयचरितस्य प्रथमसर्गे विरहावस्थावर्णनम्

विनयकुमार-वरः
शोधच्छात्रः, साहित्यविभागः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः (भोपालपरिसरः)
भोपालम्

प्रबन्धसारः

संस्कृतसाहित्ये महाकविः श्रीहर्षः सुप्रसिद्धः। तद्रचितं द्वाविंशतिसर्गविशिष्टं 'नैषधीयचरितम्' इति महाकाव्यं बृहत्त्रय्यां परिगण्यते। तत्रापि "उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः" इति कथनात् एतन्महाकाव्यस्य श्रेष्ठत्वं स्वीक्रियते। किञ्च "नैषधं विद्वदौषधम्" इत्युक्तिः महाकाव्यस्यास्य सकलशास्त्रप्रयोगक्षेत्रमिति सूचयति। नलदमयन्त्योः कथा या महाभारतस्य वनपर्वणि विद्यते तामादाय नैषधीयचरितं रचितमस्ति। अत्र मुख्यः रसः शृङ्गारः। कदाचित् नलेन सह दमयन्त्याः क्वचित् दमयन्त्या सह नलस्य मिलनविच्छेदवर्णनादत्र सम्भोगः विप्रलम्भोऽपि दृष्टिपथारूढो भवति। रसेषु शृङ्गारः आद्यः। तदुक्तं विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे –"शृङ्गं मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः। उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥" काव्यपाठकाः सहृदया अपि शृङ्गारेण सिक्ताः भवितुमधिकं कामयन्ते इति तु सत्यम्। तदर्थं मतिर्मे उदिता नैषधीयचरितस्य आद्यसर्गे कविना श्रीहर्षेण कथं शृङ्गारस्य तत्रापि विप्रलम्भस्य वर्णनं कृतम् इति। कथ्यते न विना विप्रलम्भेन शृङ्गारः पुष्टिमश्नुते। अतः नैषधीयचरितस्य प्रथमसर्गे विप्रलम्भविचारः शोधपत्रेऽत्र क्रियते।

कुञ्चीशब्दाः – श्रीहर्षः, नैषधीयचरितम्, शृङ्गाररसः, विप्रलम्भशृङ्गारः, विरहावस्था चेत्यादयः।

****

भूमिका

महाकविश्रीहर्षप्रणीतं नैषधीयचरितमहाकाव्यं संस्कृतवाङ्मयस्य अनुपमं काव्यरत्नम्। एवंभूतस्य अद्वितीयमहाकाव्यस्य महत्त्वविषये आभाणकद्वयं प्रसिद्धम्। तद्यथा- 'नैषधे पदलालित्यं', 'नैषधं विद्वदौषधम्' चेति। प्रथममाभाणकं प्रमाणयति यत् नैषधस्य पदलालित्यं सर्वातिशायि विद्यते। द्वितीयम् आभाणकं संसूचयति यत् नैषधं विदुषां कृते औषधस्वरूपम् अस्ति। औषधं यथा रोगं नाशयति तथा नैषधकाव्यं विदुषाम् अहङ्काररूपकं सर्वज्ञत्वरूपकं च रोगं विध्वंसयति। नानारसपरिपूर्णे अस्मिन् महाकाव्ये शृङ्गाररसः प्राधान्यं भजते। तत्र विप्रलम्भशृङ्गारस्य चारुता सर्वातिशायिनी।

नैषधीयचरिते विप्रलम्भ(विरह)-विचारः

रसेषु शृङ्गारः आद्यः सर्वेषां हृदि रतिभावस्य विद्यमानत्वात्। अन्येभ्यः रसेभ्यः विलक्षणानन्दोपगमाच्च शृङ्गारस्य महत्त्वं सर्वैः स्वीक्रियते। तत्र ध्वन्यालोककारेण आनन्दवर्धनेन ध्वन्यालोके कविमहिमवर्णनप्रसङ्गे उच्यते-

"अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः ।
यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥
शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत्।
स एव वीतरागश्चेन्नीरसं सर्वमेव तत्॥"[1]

[1] ध्वन्यालोकः, ३य उद्योतः, पृ. ५८७

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

अत्र शृङ्गारी इति पदं प्रयुज्य तेन तस्य रसस्य महत्त्वमपि सूच्यते। न केवलमेतत्, अलङ्कारशास्त्रजनकेन भरतमुनिनाऽपि नाट्यशास्त्रे रसभेदप्रसङ्गे आदौ शृङ्गारस्य नाम उल्लिखितम्। विश्वनाथकविराजोऽपि साहित्यदर्पणे शृङ्गारस्य आदौ समुल्लेखं करोति। किञ्च, साहित्यपर्दणकारः शृङ्गाररसस्य लक्षणं स्पष्टीकुर्वन् निगदति- "शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः। उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते॥"[2]

अत्र शृङ्गारः उत्तमप्रकृतिप्रायः इति कथनेन अस्य उच्चकोटिकत्वं प्रकाश्यते। इह खलु कविपरम्परावाहिनि संसारे अक्षिलक्षीभवन्ति नानाविधानि नानारसावच्छेदकानि काव्यानि। परं निर्विवादमिदं यत् मुख्यत्वेन शृङ्गाररसपरकाणां काव्यानामपेक्षया अन्यरसरसान्वितानि काव्यानि बहुलतया नोपलभ्यन्ते। तत्र प्रसिद्धेषु काव्येषु नैषधीयचरितं सर्वजनहृद्यमिति मुक्तकण्ठं स्वीक्रियते। महाभारतस्य वनपर्वणि अन्तर्गता नलदमयन्तीकथा अत्र महाकविना श्रीहर्षेण उद्धृता। परिवर्त्तनमपि प्रयोगानुसारं लक्षणानुकूलं क्वचित् विहितम्। नैषधं विद्वदौषधमिति उक्तिः एतस्य महत्त्वे प्रमाणमस्ति इदमपि शृङ्गाररसप्रधानस्य उत्कृष्टं महाकाव्यम्। नलदमयन्तीकथा शृङ्गाररसाश्रिता, तयोः प्रेमपरिणयमुख्यप्रसङ्गत्वात्। शृङ्गारश्च सम्भोगविप्रलम्भ-रूपेण द्विविधः। अत्र सम्भोगशृङ्गाररसस्य मुख्यत्वेऽपि विप्रलम्भस्य बाहुल्यं दृश्यते।

द्वाविंशसर्गात्मके नैषधीयचरिते आरम्भात् त्रयोदशसर्गान्तं विप्रलम्भः नायकनायिकयोः दृश्यते। ततः तयोः सम्भोगः तत्रापि क्वचित् मानहेतुकः विप्रलम्भः लक्ष्यते। सम्भोगविप्रलम्भयोः विप्रलम्भः विशिष्यते इति मे मतिः। तत्रापि "न विना विप्रलम्भेन शृङ्गारः पुष्टिमश्नुते" इति सुवचनमेतत् समर्थयति। नैषधीयचरितस्य श्रेष्ठत्वे बृहत्त्रय्यां स्थानप्राप्तौ च विप्रलम्भशृङ्गारस्य औचित्येनोपनिबन्धनं कारणत्वेन अङ्गीक्रियते। विरहः वियोगः विप्रलम्भो वा समानार्थकाः। अस्य लक्षणं कुर्वता साहित्यदर्पणकारेण उक्तं – "यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ।"[3] तत्रापि पूर्वराग-मान-प्रवास-करुणात्मकोऽसौ चतुर्धा। नैषधीयचरितमहाकाव्ये प्रायः पूर्वरागविप्रलम्भशृङ्गारः दृश्यते। पूर्वरागो नाम -

"श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः।
दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते॥
श्रवणं तु भवेत्तत्र दूतवन्दीसखीमुखात्।
इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम्॥"[4]

दमयन्ती नलमदृष्ट्वा साक्षात् तद्विषयं श्रृणोति। नलोऽपि तथा। श्रुत्वैव द्वयोः अनुरागः उत्पन्नः। परं मिलनं भवतीति कृत्वा दुःखमनुभवतः। अतः पूर्वरागः स्पष्टः। द्वयोः मानसिकावस्था अस्वस्था जाता। एषा कामावस्था स्मरदशा इति वा कथ्यते। अस्मिन् प्रसङ्गे साहित्यदर्पणकारः भणति-

"अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च।
उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः॥"[5]

कैश्चित्तु उक्तमस्ति-

"नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽर्थसङ्कल्पः।

---

[2] साहित्यदर्पणः, ३/१८३, पृ. १४७

[3] साहित्यदर्पणः, ३/१८७, पृ. १४७

[4] साहित्यदर्पणः, ३/१८८-१८९, पृ. १४८

[5] साहित्यदर्पणः, ३/१९०, पृ. १९०

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

निद्राच्छेदस्तनुता, विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ॥
उन्मादो मूर्च्छामृतिरित्येताः स्मरदशा दशैवा स्युः ॥"[6]

नयनप्रीतिः प्रथमं, चित्तासङ्गः ततोऽर्थसंकल्पः निद्राच्छेदः तनुता विषयनिवृतिस्त्रपानाशः उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येता दशा एव स्मरदशा । आलोचिताः इमाः सर्वाः कामावस्थाः (मरणं विहाय) नलदमयन्त्योः दृश्यन्ते। तद्वत् विप्रलम्भे औग्र्य-मरण-आलस्य-जुगुप्साख्याः चत्वारः व्यभिचारिभावाः न वीक्ष्यन्ते। अन्ये ऊनत्रिंशत् व्यभिचारिभावाः दृश्यन्ते। भरतमुनिस्तु वदति -

"निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूया मदः श्रमः ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्तामोहः स्मृतिर्धृतिः ॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥
सुप्तं विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥"[7]

प्रोक्ताः सर्वेऽपि व्यभिचारिभावाः (मरणं विहाय) नलदमयन्त्योः नायकनायिकयोः भृशं विलोक्यन्त एव। विशेषतः प्रथमसर्गे चतुर्थसर्गे च विरहः प्रकृष्टतां गतोऽस्ति। तदत्र सर्गानुसारं क्रमबद्धरीत्या अधः प्रदर्श्यते।

नैषधचरितस्य प्रथमसर्गे विरहावस्थावर्णना -

नैषधचरितस्य प्रथमसर्गः नलदमयन्त्योः पूर्वरागप्रसङ्गमालोचयति। एषो रागः दूतवन्दिसखीनां मुखात् श्रवणेन जातोऽस्ति परं न तौ परस्परं चक्षुर्भ्यां दृष्टौ। एषः अनुरागप्रसङ्गः प्रथमसर्गे यथालोच्यते तदत्र प्रदर्श्यते। अनुरागविषये प्रथमसर्गस्यादौ नलं प्रति दमयन्त्याः, ततः दमयन्तीं प्रति नलस्य अनुरागं कविः वर्णितवान्। श्लोकः यथा- तदुक्तम् "आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पुंसां पश्चात् तदिङ्गितैः"। श्लोकसंख्या ३२ तः ४१ यावत् दमयन्त्याः पूर्वरागः वर्णितः। तथैव नलस्य अनुरागः श्लोकसंख्या ४२तः ५५तमं श्लोकं यावत्। पुनश्च ७८ तः १०४ तमं श्लोकं यावत् कविः कृतवान्। एतेषु श्लोकेषु विप्रलम्भस्य व्यभिचारिभावाः तथैव पूर्वरागस्य कामदशायाश्च भावाः येऽस्यादौ उक्ताः ते सर्वे अक्षिलक्षीभवन्ति, तदत्र विविच्यते। पूर्वरागस्य कामावस्थाभिलाषः आद्यः। दमयन्ती निषधदेशेभ्यः आगतेभ्यः दूतवन्दिमुखेभ्यः नलगुणं रूपं च श्रुत्वा चित्रं च दृष्ट्वा तस्मिन् अनुरागं प्रदर्शयति स्म। एषः मनोभावः शृङ्गारस्य, तत्रापि विप्रलम्भशृङ्गारस्य तत्रापि पूर्वरागस्य। पूर्वरागः दूतादिमुखश्रवणात् जायते। सा भीमनरेन्द्रनन्दना निजरूपसम्पदाम् अनुरूपश्रुतिं गते नले मनः दिदेश। सा कथं नलं श्रुतवती इति जिज्ञासायामुच्यते -

"उपासनामेत्य पितुः स्म रज्यते दिने दिने सावसरेषु वन्दिनाम्।
पठत्सु तेषु प्रतिभूपतीनलं विनिन्द्ररोमाजनि शृण्वती नलम् ॥"[8]

एतेन नलगुणश्रवणजन्यो रागः तस्यां रोमाञ्चेन व्यक्तोऽभूत्। ततः नलं विचिन्तयन्ती सा कृशतामाप। तदर्थं पञ्चत्रिंशत्तमे श्लोके 'तन्व्या' इति पदं प्रयुक्तमस्ति। नलविषयिणीं कथां काचिदन्या यदा कथयति तदा अन्यकर्मव्याप्तताऽपि सा तत् त्यक्त्वा अत्र

---

[6] साहित्यदर्पणः, ३य परिच्छेदः, १५१

[7] नाट्यशास्त्रम्, ६/ १८-२०, पृ. १०७

[8] नैषधीयचरितम्, १/३४, पृ. ११

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

कर्णौ ददातीति कथनेन तस्या हर्षः औत्सुक्यं च व्यज्येते। एतौ भावौ व्यभिचारिभावस्य विप्रलम्भे दृश्येते। अन्यस्य पुरुषस्य नाम यदि काचित् वदति तत्र अनुरक्ता सा ताम् अन्यस्य पुरुषस्य कथां श्रावयेति तावत् पर्यन्तं वदति यावत् नलनाम नागच्छति। अस्मात् तस्याः नले रागातिशयः द्योतते। नलस्य गुणकीर्त्तनश्रवणेन सा अनुभवितुम् इच्छति स्म। दमयन्ती निषधागतेभ्यः दूतद्विजवन्दिचारणेभ्यः व्याजेन नलस्य गुणान् पृच्छति तेभ्यः तद्गुणं निपीय विमनायमाना तिष्ठति। एषा अवस्थाऽपि नले तस्याः अनुरागातिशयं व्यञ्जयति। अपि च दूतादिव्यवधाने अयं च गुणकीर्तनलक्षणः प्रलापाख्यः इत्यनुभवो भवति। तदुक्तं कविना -

"नलस्य पृष्टा निषधागता गुणान्मिषेण दूतद्विजवन्दिचारणाः ।
निपीय तत्कीर्तिकथामथानया चिराय तस्थे विमनायमानया ॥"[9]

प्रतिकृतिस्वप्नदर्शनादयः विरहिणां विनोदोपायाः तदत्र कविः प्रदर्शयति। भीमजा कारुतरमाहूय त्रिजगज्जयश्रियौ प्रियं प्रियां च लिख इति वदति स्म। तथा नलस्तु जगति रूपवान् आसीत्। अतः चित्रे तं दृष्ट्वा आत्मनः रूपसाम्यं तत्र आपाद्य ईक्षते स्म। दर्शनं चतुर्धा भवति, इन्द्रजाले प्रत्यक्षे स्वप्ने चित्रे च। साहित्यदर्पणे तदुक्तम् – "इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात् स्वप्ने च दर्शनम्"। दमयन्ती नलं चित्रे तु पश्यति। पुनरपि स्वप्नेऽपि, तं विषयमपि कविः वर्णयति ऊनचत्वारिंशत्तमे श्लोके । यथा-

"मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं निशि क्व सा न स्वपती स्म पश्यति ।
अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति
सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम् ॥"[10]

अतः स्पष्टमत्र विप्रलम्भशृङ्गारस्य पूर्वरागवर्णनम्। अपि च सुषुप्त्या एव सः महीपतिः नलः अस्याः भैम्याः महद्रहस्यमद्राक्षीत्। सुषुप्त्यवस्थावशात् स नल एव मम निरतिशयानन्दात्मरूपत्वेन स्फुरितः इति दमयन्तीविभावना विप्रलम्भविषयस्मारिका। सामान्यजनानां हेमन्तर्तौ दिनानि ह्रस्वानि, रात्रयः महत्यः। ग्रीष्मेऽपि दिनानि महान्ति, रात्रयः अल्पाः। परन्तु विरहिणां विरहिणीनां कृते विपरीतं भवति। अर्थात् तेषां तासां च कृते हेमन्तर्तौ दिनानि महान्ति रात्रयो अल्पाः, ग्रीष्मे दिनानि ह्रस्वानि रात्रयो महत्यः इतीत्थं भवति। सा दशा दमयन्त्या आसीत्। विरहित्वात् अतिवाहयितुमशक्यत्वात् तां प्रति विपरीता जाता। अत्र कवेः इत्थं वर्णनं विरहदशां दमयन्त्याः स्पष्टं प्रत्याययति।[11]

अथ नलस्यापि दमयन्त्यां तथा अनुरागं वर्णयति कविः यथा तस्यां वर्णितवान्। निषधाधिपः नलोऽपि युवधैर्यलोपिनं दमयन्त्याः सौन्दर्यसन्दोहं विदर्भेभ्यः आगतान् आगन्तुकान् श्रुत्वा कामविवेशो जातः। अत्र विप्रलम्भस्य श्रवणाख्यः पूर्वरागः कविना आश्रितः । तस्याः गुणश्रवणानन्तरं राजा तां प्रति मनः अर्पितवान्। कामदेवेनासौ जितः इति कवेः भावना। तन्मनसि दमयन्तीगुणश्रवणात् महान् मदनविकारः प्रादुर्भूतः। यतः तेन तस्याः गुणः श्रवणातिथिः अकारि।

---

[9] नैषधीयचरितम्,१/३७, पृ. १२

[10] नैषधीयचरितम्, १/३९, पृ. १३

[11] नैषधीयचरितम्, १/४१, पृ. १४

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

दैवसहायात् पुष्पेषोरेव पुरुषाकारः फलितः। यतः तेन मार्गणैः तस्य राज्ञः धैर्यकञ्चुकमभेदि। नलः तनुच्छायतया कामदेवं विजेतुं न शशाक इत्यत्र तनुच्छायपदात् विरहः व्यज्यते। यतः विरही सदा व्यथते चिन्तामुक्तो भवति, म्लानशोभा च दृश्यते। अतः अत्र कवेः वर्णनं साक्षात् विरहरूपं प्रत्याययति। जागरावस्था तु विरहिणां दृश्यते। एवं विबोधः इति व्यभिचारिभावोऽपि विद्यते विप्रलम्भे। अत्र कविः नलस्य जागरितावस्थां वर्णयति। तन्मतेन दमयन्तीं प्रति अत्याकृष्टः नलः रात्रौ शय्यायां न सुप्तवान्। यस्य साक्षिणी कोमला शय्या एव। नलः स्मरोपतप्तः आसीत्। अर्थात् स्मरेण अर्दितः असौ तथापि मानित्वात् तनयां भीमनरेन्द्राय न अयाचत परम् अधैर्यमसौ प्राप्तवान्। एतत्तु सत्यम्, एषा अवस्था विरहिणः। विरहकाले शरीरवर्णः परिवर्त्तते। तत्र शरीरं पाण्डुतावर्णं धारयति यथा कर्पूरविलेपनात् शरीरं दृश्यते तथा भवति शरीरवर्णः। दमयन्तीं विना विरहिणः नलस्य श्वासः दीर्घः भवति स्म शरीरवर्णः अपि पाण्डुतां जातः ।[12] परं सः मिथ्या दुःखस्याभिनयात् च्छलेन दीर्घश्वासं तथैव अधिकचन्द्रभागताविभावनात् पाण्डुतां निह्नुते स्म। साहित्यदर्पणः विरहिणाम् अवस्थामिमां समर्थयति। तदुच्यते साहित्यदर्पणे– "व्याधिस्तु दीर्घनिःस्वासपाण्डुताकृशतादयः ।"[13] अपि चासौ यदा समाजे (सभायाम्) भवति स्म तदा तां विभाव्य तस्मिन् ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छावस्थाः दृश्यन्ते इति कविः वर्णयति। व्यभिचारिभावस्य लज्जाभावः कामदशाभ्यः उन्मादमूर्च्छारूपे दशे च नले अदृश्यन्त। सभायामेषः अनुपस्थितया दमयन्त्या च भाषते स्म। कदाचित् मुमूर्च्छ। परं वीणावादनकाले एतत् सर्वं तस्मिन् भवतीति कृत्वा अन्यैः न अलक्षि। गच्छता कालेन नलः दमयन्तीमभिलक्ष्य संजातं मनसिजविकारं गोपयितुं शशाक। अतः धैर्यशालिनः तस्य त्रपायै तत् सर्वमासीत्। एषः त्रपाख्यः व्यभिचारिभावः तस्मिन् लक्ष्यते। अनुरागे प्रकृष्टतां गते सर्वे चञ्चलाः भवन्ति विवेकभ्रष्टाश्च जायन्ते इति कविः वर्णयति। नलः युक्तायुक्तविचारवान् अपि स्त्रीलाभरूपचापलं निरोद्धुम् असमर्थः अभवत् ।[14]

एतेन वियोगिनामवस्थाविषयम् आलङ्कारिकाः यत् प्रवदन्ति तदत्र नले संगच्छते। कन्दर्प इत्थं कारयति विरहिणं विरहिणीं च ते ताः अनङ्गचिह्नं मुर्च्छाप्रलापादिस्मरविकारम् अनङ्गचिह्नं गोपयितुं यत्नवन्तः अपि न शक्नुवन्ति स्म । इमं भावं स्पष्टयति कविः श्रीहर्षः प्रथमसर्गे। यदर्थं नलः राजाऽपि राज्यशासनं मन्त्रिणे दत्वा वनविहारार्थं गन्तुं प्रवृत्तो भवति। कामेन सर्वे वशा इति कथनमत्र प्रमाणितं भवति। नलः अनङ्गचिह्न-पाण्डुत्वकृशत्व-गोत्रस्खलनादि विना क्षणमपि स्थातुं यदा न शशाक तदा निर्जनत्वात् उपवनविहारमैच्छत्, तथा च अभूत् । सः उपवने स्थित्वा दमयन्तीं विस्मर्तुं चेष्टमानोऽपि तथा नाभूत्। अपि च वनप्रदेशः उद्दीपकत्वात् विरहः सातिशयम् अनुभूतवान्। तत्र नलः वनभ्रमणकाले अपूर्वपुष्पादिदर्शनोत्सुकः सन् आदौ केतकीपुष्पं ददर्श। तद्दर्शनेन तस्य विरहः द्विगुणायितः। यतः वियोगभाजां हृदि धीरता अस्य पुष्पस्य दर्शनेन अपगच्छति।

---

[12] नैषधीयचरितम्, १/५१, पृ. १५

[13] साहित्यदर्पणः, ३/१९२, पृ. १४८

[14] नैषधीयचरितम्, १/५४, पृ. १६

कामदेवः कण्टकैः कटुं कर्णिशरं स्थापयति विरहहृदि। अतः क्रुद्धः शिवः तं जज्वाल, केतकमपि त्यक्तवान्। इदं पुष्पं स्वीयपत्रधारया वियोगिनां हृदयं दारुणि दारयतीति दारुणायते तेषां हृदयम्। केतकप्रदर्शनात् वियोगिनोः स्त्रीपुंसयोर्धैर्यभङ्गः, पत्रदर्शनाच्च वियोगिनोः हृदयं विदीर्णं भवतीति कथ्यते। तदत्र नले दृश्यते। ततः नलः पलाशपुष्पमद्राक्षीत्। एतेन तन्मनः विक्षिप्तमभूत्। तत् पुष्पं विरहिहृदयविदारकं भवति। इदं पलं मांसम् अश्नातीति पलाशः इति नामसार्थकतां धत्ते। यतो हि एतस्य सौन्दर्यं दर्शं दर्शं प्रियं प्रियां वा विना कृशतां प्रयान्ति ते। अतः तत् पुष्पं कालखण्डजं खण्डम् इव आलोकते राजा नलः। एतेन तस्य विरहावस्था अतिशयतां गच्छति इति उच्यते। अग्रे गच्छन् राजा एकां नवां लतां ददर्श या पवनेन कम्पमाना भवति स्म। राजा तां दरादराभ्यां पश्यतीति कविकथनम्। दरः नाम भयम्। एतदेतदर्थं यतो हि तत्र लतायां नायिकारोपः वायौ नायकारोपः। तयोः लतापवनयोः व्यवहारः नायिकानायकव्यवहारवत् यतः भवति, अतः तदवलोकनेन तयोः उद्दीपकत्वात् तस्य नलस्य भयं जायते। परन्तु प्रियासादृशात् आदरोऽपि तस्यां नलमनसः आयाति । एतेन ज्ञायते यत् विरहिणः यत् किमपि पश्यन्ति तेषु उन्मादवशात्वात् यादृशी भावना तेषामस्ति तां भावनां तस्मिन् आक्षिपन्ति। यथाऽत्र नलः कृतवान्। इत्थं वर्णनं नलस्य तीव्रविरहावस्थां द्योतयति। तदुक्तं कविना -

"नवालतागन्धवहेन चुम्बिता करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरैः।
दृशा नृपेण स्मितशोभिकुड्मला दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे ॥"[15]

चम्पकपुष्पं भृशं कामोद्दीपकं भवति। कथ्यते विरही विरहिणी वा तत् दृष्ट्वा मरणमाप्नोति। राजा मनसिजस्य बलिदीपिकाः इव चम्पककोरकावलीः व्यलोकयत्। अपि च वियोगिनां कृते कुसुमपरागः उद्दीपकः। यथा भस्मपाते चक्षुषि न किमपि दृश्यते, तथा कुसुमपरागः वियोगिनं कामान्धं करोति । नलः कामपुष्पाणां परागं दृष्ट्वा कामान्धो जात इति भावः।[16]

कोकिलकूजनं भृङ्गाणां गुञ्जनं स्थलकमलिनीनां विकसनसौन्दर्यम् इत्यादिकं सर्वं विरहपीडावर्धनाय भवतीति अभियुक्तानां मतम्। अत्रापि नलः अनादरेण तानि अपश्यत्। अत्र श्लोके अनास्थया ददर्श इति पदद्वयमस्ति। अनास्था नाम अनादरः। अत्र किमर्थमित्थं भावः चेत् तत्र दमयन्तीविरह एव हेतुरित्यर्थः। इदमपि कामशास्त्रीयं मतं यत् विरहकाले नैके उद्दीपकाः उद्दीपयन्ति तामवस्थाम्। तेषु पिकात् 'कुहू कुहू' इति श्रवणं, द्विजेभ्यः कलरवः, भ्रमरस्य गुञ्जनं, ब्राह्मणानां रक्तनेत्रं च। कथनस्याभिप्रायः यत् पिकः स्वभावात् रक्तलोचनः। तस्य शब्दं श्रुत्वा पान्थानां मूर्च्छा तापश्च भवति। क्रुद्धाः ब्राह्मणाः अपि रक्तनेत्राः सन्तः शापं ददते। तदर्थमेतान् राजा नलः स्वखेदमैक्षिष्ट इति कविः कथयति ।

एतेन नलः असामान्यं व्यवहरति। न सामान्यमिति वक्तुं शक्यते। यतः असौ आसीत् विरही। अन्यथा अग्रे गत्वा नलः नागकेसरं दृष्ट्वा निकषमिव न चिन्तयेत्। न वा कन्दर्पस्य शराः वा इमे इतीत्थं न कल्पयेत्। इयं हि शङ्का नैषधस्य व्यभिचारिभावं

[15] नैषधीयचरितम्, १/८५, पृ. २२

[16] नैषधीयचरितम्, १/८७, पृ. २३

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

प्रकाशयति यः विप्रलम्भे दृश्यते। तद्वत् अग्रे पुनः पाटलपुष्पस्तवकं दृष्ट्वा मदनस्य तृणीरभ्रमः राजनि भवति। इत्थं भ्रमः शङ्का वा तस्य असामान्यत्वं सूचयति। मनोविज्ञानस्य प्रसङ्गोऽत्र उपस्थापितः कविना। प्रकृते वस्तुनि अन्यथा चिन्तनमसामान्यानाम् उन्मादावस्थाग्रस्तानां वा भवति। अत्र नैषधे दमयन्त्याः अभावः तं भावं जागरयति। तथैव अग्रे मुनिद्रुमं (अगस्त्यवृक्षं) दृष्ट्वा तस्य राहुरिव भावः पूर्वावस्थां सूचयति। असूयाख्यः व्यभिचारिभावः एकत्र नले दृश्यते। तत्रासौ यदा स्मरोपकरणहेतून् पुष्पवृक्षान् इव फलवृक्षान् विलोकयति। तदा स्मरोपकरणमिदमिति ज्ञात्वा आदरभावं न प्रकटयति। सः पराङ्गमुखः भवति। कन्दर्पस्य पुरुषस्य इमे पदार्था इति ज्ञात्वाऽसौ असूयां प्रकटयति। तस्मै एषः स्वभावः कामुकानाम्। एतत्तु विदितचरमेवास्ति समेषां यत् वियोगिने तुहिनदीधितिः दवदहन इव भवति। शाकुन्तले कालिदासः तथा दुष्यन्तस्य कृते तन्मुखेन उक्तवान्- “तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोर्द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु”[17] इति । विक्रमोवर्शीये राजा विदूषकं कथयति- “कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न चन्द्रमरीचयो न च मलयजं सर्वाङ्गीणं न वा मणिषष्टयः”[18] इति। तथाऽत्र श्रीहर्षोऽपि नलाय वर्णयति। तद्यथा-

> “नृपाय तस्मै हिमितं वनानिलैः सुधीकृतं पुष्परसैरहर्महः ।
> विनिर्मितं केतकरेणुभिः सितं वियोगिनेऽदत्त न कौमुदीमुदः ॥”[19]

अर्थात् शौत्यादिगुणयोगेन दिवसतेजः सुखान्तरं तस्मै ददौ, कौमुदीमुदः न ददौ। एतेन स्पष्टं राजा वियोगी आसीदिति। एषः शब्दोऽपि श्लोके विद्यते तस्य विशेषणत्वेन। कथ्यते रक्तानि अशोकपुष्पाणि दृष्ट्वा पान्थाः व्यथन्त इति। कामस्य ज्वलदस्त्रजालकमाग्नेयास्त्रकाण्डम् इति चिन्तयित्वा एवं भावमुपगच्छन्ति। अत्र नलोऽपि विरही तथा अचिन्तयदिति कविः वर्णयति । विरही नलः उद्यानं भ्रमितुमुपगतवान् आनन्दावाप्तये भैमीविस्मरणाय च, परन्तु विपरीतमभूत्। कविरपि तथा वर्णयति। कोकिलगानं, शुकस्तुतिः भ्रमरगुञ्जनादिकं तु ब्रह्मानन्दमददुः नाम बहिरामोदभरं सौरभ्यातिरेकमेवाविन्दत परन्तु विदर्भसुभ्रूविरहेण हेतुना आन्तरमामोदभरं नाविन्दत। प्रत्युत दुःखमेवान्वभूत् ।

उपसंहारः

एवमेवात्र दिङ्मात्रं नैषधीयचरिते विप्रलम्भशृङ्गारप्रयोगविचारः प्रदर्शितः। विवेचनात् विना विप्रलम्भं सम्भोगशृङ्गारस्य आनन्दः नानुभूयते इति आचार्याणां कथनं साधु भवति। नैषधीयचरिते नायिकानायकोः दमयन्तीनलयोः विच्छेदमिलनवर्णनं मुहुर्मुहुः दृश्यते । तेन तस्य महाकाव्यस्य रामणीयकं सर्वातिशायि अस्तीति वक्तुं शक्यते।

[17] अभिज्ञानशाकुन्तलम्, ३/३, पृ. १७५

[18] विक्रमोवर्शीयम्, ३/१०, पृ. १२०

[19] नैषधीयचरितम्, १/९९, पृ. २५

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

सहायकग्रन्थसूची

- आनन्दवर्धनः। (२००३)। *ध्वन्यालोकः*। द्विवेदी, शिवप्रसादः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- कालिदासः। (२००८)। *अभिज्ञानशकुन्तलम्*। चक्रवर्ती, सत्यनारायणः (सम्पा.), कोलकाता : संस्कृत पुस्तक भाण्डार ।
- कालिदासः। (१९४२)। *विक्रमोर्वशीयम्*। शास्त्री, सुरेन्द्रनाथः (सम्पा.)। मुम्बाई : निर्णयसागरमुद्रण-यन्त्रालयः ।
- विश्वनाथकविराजः। (२०२१)। *साहित्यदर्पणः*। रथः, सूर्यमणिः (सम्पा.)। पुरी : सांविदी-प्रकाशनम्।
- श्रीहर्षः। (१९०७)। *नैषधीयचरितम्*। शर्मा, शिवदत्तः (सम्पा.)। मुम्बाई : निर्णयसागरमुद्रण-यन्त्रालयः ।
- भरतः। (१९९७)। *नाट्यशास्त्रम्*। मालवीयः, सुधाकरः (सम्पा.)। वाराणसी : कृष्णदास अकादेमी।